

הסוגיא העשירית – רבי אלעזר בר אבינא (ד ע"ב)

- [1] אמר ר' אלעזר בר כן צריך לומר אבינא: כל האומר תהלה לדוד (תהלים קמה א) בכל יום שלש פעמים, מובטח לו שהוא בן העולם הבא.
- [2] מאי טעמא?
- [3] אילימא משום דאתיא באלף בית,
- [4] ונימא אשרי תמימי דרך (תהלים קיט א), דאתיא בתמניא אפין!
- [5] אלא משום דאית ביה פותח את ירך (תהלים קמה טז).
- [6] ונימא הלל הגדול, דכתיב ביה נותן לחם לכל בשר (תהלים קלו כה)!
- [7] אלא משום דאית ביה תרתי.
- [8] אמר רבי יוחנן: מפני מה לא נאמרה נו"ן באשרי? מפני שיש בה מפתח של שונאי ישראל, דכתיב: נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל (עמוס ה ב).
- [9] במערבא מתרצי לה הכי: נפלה ולא תוסיף לנפול עוד. קום בתולת ישראל!
- [10] אמר רב נחמן בר יצחק: אפילו הכי חזר דוד וסמכן ברוח הקדש, שנאמר: סומך ה' לכל הנופלים (תהלים קמה יד).
- [11] אמר רבי אלעזר בר אבינא: גדול מה שנאמר במיכאל יותר ממה שנאמר בגבריאל, דאילו במיכאל כתיב: ויעף אלי אחד מן השרפים (ישעיהו ו ו), ואלו גבי גבריאל כתיב: והאיש גבריאל אשר ראיתי בחזון בתחלה מועף ביעף (דניאל ט כא) וגו'.
- [12] מאי משמע דהאי אחד מיכאל הוא?
- [13] אמר רבי יוחנן: אתיא אחד אחד. כתיב הכא ויעף אלי אחד מן השרפים, וכתיב התם והנה מיכאל אחד מן השרים בא לעזרני (דניאל י יג).
- [14] תנא: מיכאל באחת, גבריאל בשתיים, אליהו בארבע ומלאך המות בשמנה. ובשעת המגפה – באחת.
- א. מימרא ראשונה בקובץ מימרות של רבי אלעזר בר אבינא, ודיון בה
- ב. דיון אחר במזמור קמה
- ג. מימרא שנייה בקובץ מימרות של רבי אלעזר בר אבינא, ודיון בה
- ד. ברייתא בעניין מיכאל וגבריאל

מסורת התלמוד

[3] דאתיא באלף בית ראה איכה רבה א א. [6] הלל הגדול תהלים קלו. [8] מפני מה לא נאמרה נו"ן באשרי השווה להלן, "סומך", ט ע"ב-י ע"א. מפני שנאמר בה מפלתן של שונאי ישראל השווה מגילה י ע"ב.

רש"י

שלוש פעמים כנגד שלש תפלות. דאית ביה תרתי דאתי באל"ף בי"ת, ויש בו שבה הכנת מזון לכל חי. אפילו הכי אף על פי שהפסיק נו"ן מפני נפילה שבה, ולא אבה לרמוזה, חזר ורמז סמיכת הנפילה תכף לה. ויעף אלי בפריחה אחת ולא הרגיע בינתיים. מועף ביעף שתי פריחות. באחת בפריחה אחת.

תקציר הסוגיא

בסוגיא הקודמת הבטיח רבי יוחנן לסומך גאולה לתפילת ערבית, שהוא בן העולם הבא. ביסוד הסוגיא שלנו עומד קובץ של שתי מימרות מפי רבי אלעזר בר אבינא, והראשונה מבין השתיים [1] מבטיחה אף היא עולם הבא בעקבות מעשה ליטורגי: אמירת מזמור קמה, "תהלה לדוד", בכל יום. המימרא השנייה בקובץ משווה בין המלאכים מיכאל וגבריאל [11]. לאחר כל מימרא הוסיף בעל הסוגיא דיון במימרא עצמה (2-7] ו-[12-13] בהתאמה) ומקורות נוספים מעניין לעניין באותו עניין (8-10] ו-[14] בהתאמה).

הדיון שלנו מתמקד בתולדות השימוש במזמור קמה בתפלה, ובאנגלולוגיה (תורת המלאכים) של חז"ל.

בפיסקאות [1-7] מצוינות סגולותיו של מזמור קמה, ומעודדת אמירתו במסגרת התפילה היומית. פיסקאות [8-10], לשונן בספרים שלפנינו כדלהלן: "אמר רבי יוחנן: מפני מה לא נאמרה נר"ן באשרי? מפני שיש בה מפלתן של שונאי ישראל, דכתיב: נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל (עמוס ה ב). במערבא מתרצי לה הכי: נפלה, ולא תוסיף לנפול עוד, קום בתולת ישראל! אמר רב נחמן בר יצחק: אפילו הכי, חזר דוד וסמכן ברוח הקדש, שנאמר: סומך ה' לכל הנופלים (תהלים קמה יד)". רבי יוחנן מסביר שאין פסוק המתחיל בנר"ן באקרוסטיכון האלפביתי שב"אשרי", משום שהפסוק בעמוס ה ב פותח בנר"ן, ויש בו משום "מפלתן של שונאייהם של ישראל" (היינו ישראל עצמם, ותולה קלתו באחרים). מימרא זו מעוררת כמה תהיות, ואלו מקצתן: ישנם פסוקי פורענות רבים במקרא הפותחים בכל אות מאותיות האל"ף-בי"ת; אין טעם בכך שרבי יוחנן יכנה את ה"תהלה לדוד" (תהלים קמה) "אשרי", שהרי הפסוקים "אשרי יושבי ביתך... אשרי העם שככה לו..." (תהלים פד ה, קמד טו) הוקדמו ל"תהלה לדוד" בתפילה רק בתקופה הבתר-תלמודית; בקומראן ובתרגומים העתיקים יש פסוק במזמור קמה הפותח בנר"ן. מוצע אפוא בדיון להגיה בדברי רבי יוחנן: "מפני מה לא נאמרה נר"ן באשרי" [8], ולגרס: "מפני מה לא נאמרה באשרי", כשהכוונה היא למזמור קמה. מזמור זה אינו פותח במילה "אשרי", אף על פי שרבי אלעזר בר אבינא טען לסגולותיו, ובסוגיא זו, "סומך", להלן (ט ע"ב-י ע"א), קבעו אמוראי ארץ ישראל ש"כל פרשה שהיתה חביבה על דוד פתח בה באשרי וסיים בה באשרי" (ויש לפרש "או סיים בה באשרי"). התשובה היא שמזמור קמה לא היה חביב על דוד, משום שנאמרה בו מפלתן של שונאי ישראל, פשוטו כמשמעו ("ואת כל הרשעים ישמיד" [תהלים קמה כ]). לאחר דברי רבי יוחנן המקוריים הובא דיון עצמאי בפסוק ב שבפרק ה בעמוס, משום שאף הוא עוסק ב"מפלה", ומשום שרב נחמן בר יצחק, בסוף דיון זה, מתייחס אף הוא לפסוק מתהלה לדוד (תהלים קמה יד).

פיסקאות [11-13] עוסקות במהירות שבה יורדים המלאכים מיכאל וגבריאל ארצה מן השמים. רש"י מבין שאף פיסקא [14], הברייתא "מיכאל באחת, גבריאל בשנים, אליהו בארבע ומלאך המות בשמונה, ובשעת המגפה – באחת", עוסקת בעניין זה, ו"באחת... בשנים" פירושו "בקפיצה אחת... בשתי קפיצות". אך ללא ההקשר הנוכחי היינו מתקשים לפרש כך את הברייתא, ומכיוון שמדובר בברייתא, ופיסקאות [11-13] הן דברי אמוראים, המאחרים לברייתא, קשה להלום פירוש זה. מוצע כאן פירוש אחר, שאינו תלוי הקשר, ולפיו "באחת... בשנים... בארבע... בשמונה" הם מקומות בהיררכיה השמימית של שמונת מלאכי עליון, המוכרת ממקורות רבים מימי בית שני.

מבנה הסוגיא ומהלכה

סוגיא זו אינה אלא פיתוח של קובץ של שתי מימרות של רבי אלעזר בר אבינא (הגירסא "אמר רבי אלעזר אמר רבי אבינא" מופיעה רק בדפוסים, ועל פשרה נעמוד להלן, במדור "עיוני פירוש"). היא מובאת כאן משום המימרא הראשונה: "כל האומר תהלה לדוד בכל יום (שלש פעמים) מובטח לו שהוא בן העולם הבא", הדומה למימרת רבי יוחנן כפי שהובאה בסוגיא הקודמת: "איזהו בן העולם הבא? זה הסומך גאולה לתפלה של ערבית". בשני המקרים מדובר במנהגי תפילה המבטיחים עולם הבא. בסוגיא מיוחסת סגולה זו של מזמור קמה ("תהלה לדוד") הן

לצורתו של המזמור הן לתוכנו, וליתר דיוק: לשילוב צורתו האלפביתית עם התייחסותו לחסדי הבורא: "פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון".

אך ניכר מן הסוגיא שאין אלו אלא הסברים מאוחרים למימרא של רבי אלעזר בר אבינא. מדוע ייחס רבי אלעזר בר אבינא חשיבות כה גדולה למזמור, ומניין לו שאמירתו מבטיחה עולם הבא? א"ש ויסמן¹ הציע שיסוד המדרש בדרשה על הפסוק "אשרי יושבי ביתך עוד יהללוך סלה", שנוהגים להוסיף לפני תהלה לדוד (מזמור קמה), וזאת על פי בבלי סנהדרין צא ע"ב: "ואמר רבי יהושע בן לוי: כל האומר שירה בעולם הזה זוכה ואומרה לעולם הבא, שנאמר: אשרי יושבי ביתך עוד יהללוך סלה", כש"עוד" מתפרש לשון "לעד" – אפילו בעולם הבא. אך אין זה ברור מתי התחילו להצמיד את הפסוק "אשרי יושבי ביתך עוד יהללוך סלה" (תהלים פד ה) לאמירת תהלה לדוד בכל יום, ואדרבה, נראה יותר שהצמדת פסוק זה למזמור קמה נובעת מן הדמיון שבין דרשת רבי יהושע בן לוי למימרת רבי אלעזר בר אבינא, ולא להפך.² אך לאור דברי ויסמן נראה לפרש בצורה הרבה יותר פשוטה – ללא התייחסות לדרשות – את הסגולה של המזמור, וזאת על פי המזמור עצמו. המזמור פותח ומסיים במילים אשר לפי פשוטן, ולא מדרשן, מבטיחות חיי עולם למהללי השם: "ארומך אלהי המלך, ואברכה שמך לעולם ועד. בכל יום אברכך ואגדלה שמך לעולם ועד... תהלת ה' ידבר פי ויברך כל בשר שם קדשו לעולם ועד".³ אפשר גם שהחזרה המשולשת על הביטוי "לעולם ועד" במזמור, היא שהביאה בדפוס ובמקצת העדים האחרים לדרישה לאמירת תהלה לדוד בכל יום שלוש פעמים כתנאי להשגת העולם הבא: מי שמרום, מברך ומדבר על תהלת ה', זוכה לעולם הבא, ועל כן יש לומר את המזמור שלוש פעמים בכל יום.

חוקרי התפילה אף ראו בסוגיא זו את מקור המנהג להוסיף את מזמור קמה בסוף תפילת שחרית ובתחילת מנחה לאחר שכבר הנהיגו את אמירת המזמור לפני תפילת שחרית, במסגרת פסוקי דזמרא, שהרי ביחד הם עולים לכדי שלוש פעמים.⁴ אך כתבי היד אוקספורד ופריז אינם גורסים "שלוש פעמים", ואפשר שבעקבות מנהגי התפילה המאוחרים הוסיפו לתוך הסוגיא במקצת העדים את המילים "שלוש פעמים".

פיסקאות [8-10] מושתתות על מימרא של רבי יוחנן: "מפני מה לא נאמרה נו"ן באשרי? מפני שנאמר בה מפתן של שונאי ישראל, דכתיב: נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל". מימרא זו מפתיעה מכל הבחינות:

(1) נראה שהכוונה גם כאן היא למזמור קמה, שבאקרוסטיכון שלו חסר פסוק המתחיל באות נו"ן בנוסח המסורה. אך כבר קבענו שאין עדות לכך שסמכו לפני תהלה לדוד את הפסוקים "אשרי יושבי ביתך... אשרי העם שככה לו..." בתקופה הקדומה, ואדרבה, רבי אלעזר בר אבינא, המצביע על סגולות המזמור וממליץ לאומרו בכל יום, הוא כנראה בן דורו של רבי יוחנן, והוא מכנה את המזמור "תהלה לדוד", מבלי לציין שיש להוסיף לפניו את פסוקי ה"אשרי". מפתיע אפוא שרבי יוחנן מכנה את המזמור בשם "אשרי". ואכן, כתב יד פריז גורס "תהלה לדוד" גם במימרת רבי יוחנן. לכאורה אפשר היה להעלות על הדעת שהגירסא המקורית, הן במימרת רבי אלעזר בר אבינא הן במימרת רבי יוחנן, היתה "תהלה לדוד", כפי שמשקף בכתב יד פריז, ושהכינוי "תהלה לדוד" הומר בכינוי "אשרי" למזמור זה במימרת רבי יוחנן ברוב הספרים בתקופה מאוחרת, לאחר שהפך לכינוי המזמור בפי העם. אבל תיאור זה של התפתחות הדברים אינו סביר: כל הספרים גורסים "תהלה לדוד" במימרת רבי אלעזר בר אבינא, ואילו שינו את כינוי המזמור בשלב מאוחר, היינו מצפים שינו אותו גם במימרא ההיא.

1 א"ש ויסמן, "תהלה לדוד", בית תלמוד ב (תרמ"ב), עמ' 88-89.

2 וראה להלן, הערה 24.

3 אמנם נראה שבעל המזמור התכוון במילים "לעולם ועד" למשך חייו ולא דווקא לעולם הבא, כפי שמבינים רבים מחוקרי המקרא (והשווה "אשירה לה' בחיי אומרה לאלהי בעודי", תהלים קד לג, כלומר ב"עד" שלי). אבל אך טבעי הוא שאמורא יפרש גם לפי הפשט שבעל המזמור סמוך ובטוח שתהילתו תימשך גם לעולם הבא.

4 ראה י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב תשל"ב, עמ' 67.

(2) לפי רבי יוחנן חסר פסוק המתחיל באות נו"ן, מפני שאות זו משמשת לפורענות במקום אחר – עמוס ה ב: "נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל". והדבר מפתיע: וכי משום כך נטיל חרם על האות נו"ן בכל מקום? פסוקי פורעניות בכל אותיות האל"ף ב"ת ניתן למצוא בדברי הנביאים! דומה שלא זו היתה כוונתו המקורית של רבי יוחנן.

(3) תגובת רב נחמן בר יצחק אינה מובנת. מה פשר דברי רב נחמן בר יצחק, שדוד "חזר וסמכן ברוח הקודש" בפסוק הבא? רבי יוחנן לא הציע שהפסוק החסר במזמור קמה הוא "נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל" עצמו, וממילא אין הפסוק "סומך ה' לכל הנופלים" יכול להתפרש כתרופה למכה ההיא!

(4) במגילת תהלים מקומראן (11QPsa) יש בתהלה לדוד פסוק הפותח בנו"ן: "נאמן אלוהים בדבריו וחסיד ככול מעשיו".⁵ פסוק זה משתקף גם בתרגום השבעים, בוולגטה ובפשיטתא.⁶ סביר להניח שהפסוק הושמט מנוסח המסורה בשלב מאוחר יחסית, בשל דמיונו לפסוק "צדיק ה' בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו".⁷

(5) מימרת רבי יוחנן במתכונתה הנוכחית מזכירה מימרא אחרת של רבי יוחנן, דומה אבל שונה (מגילה י ע"ב):

והיה כאשר שש ה' עליכם להיטיב אתכם כן ישיש להרע אתכם (דברים כח טג). ומי חדי הקב"ה במפלתן של רשעים? והא כתיב: בצאת לפני החלוץ ואומרים הודו לה' כי לעולם חסדו (דברי הימים ב כ כא), ואמר רבי יוחנן: מפני מה לא נאמר כי טוב בהודאה זו? לפי שאין הקב"ה שמה במפלתן של רשעים....

במימרא ההיא אומר רבי יוחנן⁸ שהמילים "כי טוב" חסרות בדברי הימים בגלל שהקב"ה מתאבל על מפלתן של שונאי ישראל (באמת!), ואילו כאן ההסבר להיעדר האות נו"ן הוא חרם המוטל על האות בעקבות השימוש שנעשה בה לציין מפלתן של שונאי ישראל (ככינוי לישראל עצמם!). כלום יעלה על הדעת שרבי יוחנן הציע שני רעיונות דומים כל כך במילים כה דומות: "מפני מה לא נאמר... מפלתן של רשעים/שונאיהם של ישראל" אלא שבמקרה אחד "רשעים" מתפרש כפשוטו ואילו במקרה האחר מדובר ב"שונאיהם של ישראל" כלשון סגי נהור לישראל עצמם, בחינת תולה קללתו באחרים?

נראה אפוא שהמימרא המקורית של רבי יוחנן בסוגייתנו מתייחסת למימרא אחרת של רבי יונתן, המובאת בסוגיא כז, "סומך", להלן (ט ע"ב-י ע"א): "אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: כל פרשה שהיתה חביבה על דוד פתח בה באשרי וסיים בה באשרי". ונראה לפרש את המימרא לפי פשוטה "פתח בה באשרי או סיים בה באשרי" (ראה בעיוני הפירוש לפיסקא [17] בדיון בסוגיא ההיא). לאור זאת, ובעקבות מימרת רבי אלעזר בר אבינא בעניין סגולות המזמור, שאל רבי יוחנן: אם תהלה לדוד כל כך חביבה, מפני מה לא פתח בה באשרי? וכך היה הנוסח המקורי של הדברים:

5 ראה J.A. Sanders, *The Dead Sea Psalms Scroll*, Ithaca NY 1967, pp. 17, 66-67; P. Flint, *The Dead Sea Psalms Scrolls and the Book of Psalms*, Leiden 1997, pp. 214-215, ובפירושים חדשים לספר תהלים, על אתר. רוב החוקרים סבורים שהפסוק מקורי.

6 ראה בפירושי המקרא החדשים, על אתר.

7 אך אין להסיק מעצם הכפילות שמדובר בתוספת מאוחרת, שהרי רבים הפסוקים התאומים בתהלה לדוד: "ארומך אלהי המלך ואברכה שמך לעולם ועד" ו"בכל יום אברכך ואהללה שמך לעולם ועד"; "יעוז נוראותיך יאמרו וגדולתך אספרנה" ו"כבוד מלכותך יאמרו וגבורתך ידברו" וכיוצא באלה.

8 במקבילה בסנהדרין לט ע"ב בדפוס מובאת מימרא זו בשם רבי יונתן, אבל גם שם, בכתבי היד: רבי יוחנן.

נוסח מקורי

נוסח קיים

אמר רבי אלעזר בר אבינא: כל האומר תהלה לדוד בכל יום, מובטח לו שהוא בן העולם הבא... אמר רבי יוחנן: מפני מה לא נאמרה באשרי? מפני שיש בה מפלתן של שונאי ישראל.

אמר רבי אלעזר בר אבינא: כל האומר תהלה לדוד בכל יום, מובטח לו שהוא בן העולם הבא... אמר רבי יוחנן: מפני מה לא נאמרה נו"ן באשרי? מפני שיש בה מפלתן של שונאי ישראל.

רבי יוחנן מתייחס לפסוק "ואת כל הרשעים ישמיד" (תהלים קמה כ), היינו שונאי ישראל ממש, ואם כן, הביטוי "שונאי ישראל" כאן לא שימש בנוסח המקורי לשון סגי נהור לישראל עצמם, אלא הוא מקביל לביטוי "רשעים" בפי רבי יוחנן בבבלי מגילה. אם כן, דברי רבי יוחנן כאן מבטאים אותו מסר הומני אוניברסלי שאותו ביטא בדבריו בבבלי מגילה. אגב מפלתן של שונאי ישראל, מתנהל דיון נפרד בעמוס ה ב:

נוסח מקורי

נוסח קיים

כתיב: נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל. במערבא מתרצי לה הכי: נפלה, ולא תוסיף לנפול עוד, קום בתולת ישראל.

כתיב: נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל. במערבא מתרצי לה הכי: נפלה, ולא תוסיף לנפול עוד, קום בתולת ישראל.

אמר רב נחמן בר יצחק: אפילו הכי, חזר דוד וסמכה (כגירסת כתב יד אוקספורד) ברוח הקדש, שנאמר: סומך ה' לכל הנופלים.

אמר רב נחמן בר יצחק: אפילו הכי, חזר דוד וסמכן ברוח הקדש, שנאמר: סומך ה' לכל הנופלים.

במקורם של דברים הובא דיון זה כאן אגב הדיון הקודם, משני טעמים: הוא דן בנפילה, והוא מסתיים במובאה ממזמור קמה. למשמעות המימרות בהקשרן המקורי, ראה להלן ב"עיוני הפירוש" לפיסקאות [8] ו-[10].

אך לאחר שהנהיגו לפתוח גם מזמור זה בתפילה ב"אשרי", לא היו דברי רבי יוחנן: "מפני מה לא נאמרה באשרי" מובנים – וכי אין המזמור המכונה "אשרי" נפתח ב"אשרי"? ועוד: בינתיים נפל מנוסח המסורה של מזמור קמה הפסוק עם הנו"ן, ולכן הבינו כאילו רבי יוחנן שאל "מפני מה לא נאמרה נו"ן באשרי", וכך גרסו. אך אז התשובה מפתיעה: היכן נאמר בה, באות נו"ן, מפלתן של שונאי ישראל? התשובה היתה מוכנה להם בהמשך הסוגיא: "כתיב: נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל". דיון זה, שבמקור הסוגיא לא היה המשך לדברי רבי יוחנן אלא דיון עצמאי, קיבל עכשיו משמעות חדשה: לא נאמרה נו"ן באשרי, מפני שנאמר בעמוס "נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל". ואף על פי כן דאג דוד לתקן את הנאמר בעמוס, בפסוק שלאחר הנו"ן החסרה באשרי: "סומך ה' לכל הנופלים וזוקף לכל הכפופים".

המימרא השנייה של רבי אלעזר בר אבינא הובאה כאן בקובץ יחד עם קודמתה, וזוכה אף היא לדיון בבבלי. אין קשר בין שתי המימרות, מלבד העובדה שנאמרו על ידי אותו אמורא.

רבי אלעזר בר אבינא משווה בין מיכאל לגבריאל. חולשתו היחסית של גבריאל מפורשת בדניאל ט כא: "ועוד אני מדבר בתפלה והאיש גבריאל אשר ראיתי בחזון בתחלה מעף ביעף נגע אלי כעת מנחת ערב". בפסוק זה ישנם שני סממנים לחולשתו של גבריאל: הוא "מועף" באופן פסיבי, והוא

מועף "ביעף", כלומר בעיפות. לעומתו מוזכר מיכאל בספר דניאל שלוש פעמים. בדניאל י יג הוא "בא לעזרני [לדניאל]"; בדניאל י כא נאמר: "ואין אחד מתחזק עמי בכל אלה כי אם מיכאל שרכם" (גם חזק וגם שר); ובדניאל יב א הוא מכונה "מיכאל השר הגדול". ואף על פי כן אין רבי אלעזר בר אבינא מסתמך על הנאמר במפורש ביחס למיכאל אלא על ישעיהו ו: "ויעף אלי אחד מן השרפים", משום שההנגדה בין "מועף ביעף" לבין "ויעף", מעניקה משנה תוקף ויופי ספרותי לטענתו. ואף על פי שדברי רבי יוחנן מובאים כאן לאחר דברי רבי אלעזר בר אבינא וכתגובה להם, דומה שרבי אלעזר בר אבינא הוא שמסתמך על דברי רבי יוחנן שלפיהם השרף של ישעיהו הוא מיכאל. נראה שרבי יוחנן ורבי אלעזר בר אבינא בני דור אחד הם,¹⁰ וכשם שרבי יוחנן הגיב לדברי רבי אלעזר בר אבינא בעניין תהלה לדוד, כך מסתמך רבי אלעזר בר אבינא על דברי רבי יוחנן כאן. אך מכיוון שהסוגיא בנויה על קובץ של דברי רבי אלעזר בר אבינא, מובאים דברי רבי יוחנן – המזהים את השרף של ישעיהו כמיכאל – על ידי עורך הסוגיא, בתור תשובה לשאלה על דברי רבי אלעזר בר אבינא: "מאי משמע דהאי אחד מיכאל הוא?".

עד כאן הנראה לפי פשוטם של דברים. אך רש"י פירש את דברי רבי אלעזר בר אבינא ואת הברייתא בעניין אחר. לדעתו מפרש רבי אלעזר בר אבינא את "מועף ביעף"¹¹ כפועל כפול, המורה על תעופת גבריאל, לעומת "ויעף" פעם אחת, הנאמר לגבי מיכאל. הוזה אומר: מיכאל מגיע ארצה בקפיצה אחת, וגבריאל בשתיים. ולפי רש"י מובאת הברייתא שבסוף הסוגיא כסיוע לרבי אלעזר בר אבינא: "מיכאל ב[קפיצה] אחת, גבריאל בשתיים, אליהו בארבע ומלאך המות בשמונה, ובשעת המגפה [מגיע מלאך המות] – באחת".¹² עזרא ציון מלמד אף מרחיק לכת וקובע שברייתא זו נאמרה לכתחילה כמדרש על המילים "מועף ביעף", שהרי ללא הקשר זה קשה להבין כיצד עלינו לדעת שהברייתא עוסקת בתעופת המלאכים.¹³ אך נראה שפשוטה של הברייתא, שונה. נראה שמדובר בדירוג היצורים השמימיים: "מיכאל באחת", מיכאל במקום הראשון; "גבריאל בשתיים", גבריאל במקום השני; "אליהו בארבע", במקום הרביעי; ו"מלאך המות בשמונה", במקום השמיני. הקפיצות במכפלות של שתיים: 1-2-4-8, במקום הדירוג 1-2-3-4, נועדו אולי להשאיר מקום למלאכים אחרים. מסורות רבות מספרות על שבעה או שמונה מלאכי עליון המשרתים את הקב"ה.¹⁴ שמות המלאכים העומדים במקומות שלוש, חמש, שש ושבע, אינם מופיעים ברשימה זו. ואכן, בספרות חז"ל הקנונית לא מצאנו שמות של מלאכים מלבד אלו המוזכרים במקרא, אף על פי שבחיבורים מיסטיים, המיוחסים לחז"ל או לחוגיהם, מוזכרים שמות אלו לרוב. אין זה מוכיח בהכרח שחז"ל לא הכירו שמות אלו: דומה שהתנא של הברייתא או העורך האחראי למסירתה במסגרת הבבלי דאג שלא לציין את שמות המלאכים האחרים פרט למיכאל, גבריאל ואליהו, ששמותיהם מוזכרים כבר בתנ"ך, מתוך רצון להשאיר את העיסוק במופלאות לספרות המיסטית.

מפתיע מיקומו של אליהו ברשימה; הרי אינו מלאך! ארבעת המלאכים הראשונים הם בדרך כלל מיכאל, גבריאל, אוריאל או סוריאל או פנואל, ורפאל.¹⁵ אליהו, לעומתם, מוזהה במסורת מאוחרת עם המלאך סנדלפון, אחיו של מטטרון.¹⁶ מטטרון מוזהה לפעמים עם אוריאל,¹⁷ ושמה

10 ראה להלן, עיוני פירוש, [1].

11 ושניהם משורש ע"ף. כידוע, שיטת רש"י בדקדוק מבוססת על שורשים בעלי שתי אותיות, והוא אינו מבחין בין פעלי ע"ו לפעלי פ"י.

12 שהרי "השטן מקטרג בשעת סכנה". וראה להלן, הערה 20.

13 עזרא ציון מלמד, מדרשי הלכה של התנאים בתלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 521.

14 למערכת של שבעה, ראה טוביה יב טו; חנוך כ א-ח, פז ב; והשווה יחזקאל ט ב. מוטיב זה יסודו כנראה בהווי חצר המלך הפרסי (ראה אסתר א יד), ומשתקף גם בדת האירנית הקדומה; ראה C. A. Moore, *Tobit (Anchor Bible)*, p. 271. למערכת של שמונה, ראה מ' אידל, "עולם המלאכים בדמות האדם", מחקרים בקבלה, בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות, מוגשים לישיעה תשבי במלאת לו שבעים וחמש שנים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 25-26, והערה 89 שם; וכן מאמרו של אידל, "מטטרון – הערות על התפתחות המיתוס ביהדות", אשל באר שבע ד (תשנ"ו), עמ' 40-41, וציונים שם. כאן בבבלי מדובר בשבעה מלאכים משרתים בתוספת מלאך המוות.

15 והם ארבעת מלאכי המרכבה. ראה ר' מרגליות, מלאכי עליון, עמ' קיב ואילך, קפו.

16 ראה ל' גינצבורג, אגדות היהודים, כרך ו, עמ' 192, הערות 40-41, וציונים שם.

17 ר' מרגליות, מלאכי עליון, עמ' ו, פו, וציונים שם.

ניתן לזהות את אליהו ברשימה שלפנינו עם רפאל, המלאך הרביעי מבין ארבעת השרים הראשיים.¹⁸ אליהו אכן משמש בספרות חז"ל בתפקיד דומה לזה ששימש רפאל בספר טוביה: שניהם מהלכים בארץ, מחופשים לעניים, ושניהם עוזרים לצדיקים בצרה.¹⁹

מלאך המוות, השטן, אינו אחד משבעת המלאכים המשרתים, ולכן הוא מדורג בנסיבות הרגילות במקום השמיני, מחוץ לרואי פני המלך. אך בשעת מגפה הוא מצטרף לפמליה של מעלה, כגון באיוב א' ו: "ויהי היום ויבאו בני האלהים להתיצב על ה', ויבוא גם השטן בתוכם".²⁰ ולא זו בלבד, אלא לפי הנאמר כאן ידו על העליונה, והוא עולה למקום ראשון.²¹

עיוני פירוש

[1] אמר רבי אלעזר בר אבינא

כך בכל כתבי היד, וקבענו גירסא זו כאן במקום גירסת הדפוס המשובשת: "אמר רבי אלעזר אמר רבי אבינא". רבי יודן מביא דברים בשם רבי אלעזר בר אבינא פעמיים בבראשית רבה, מה שהביא את החוקרים להניח שהוא חי דור אחד לפני האמורא רבי יודן (דור רביעי), דהיינו בדור השלישי לאמוראי ארץ ישראל. אך במקומות אחרים נאמר שחתנו של רבי אלעזר בר אבינא היה רבי תנחום או רבי מנחם, שניהם אמוראים מן הדור השלישי, ונראה אפוא שרבי אלעזר בר אבינא חי בדור השני של אמוראי ארץ ישראל.²² וכך עולה גם מן הסוגיא שלנו. רבי יוחנן מעיר הערה בעקבות כל אחת מן המימרות של רבי אלעזר בר אבינא. ואף על פי שנראה שהמימרא של רבי יוחנן, המוסבת על המימרא השנייה של רבי אלעזר בר אבינא, קדמה למימרא ההיא (ראה לעיל, במדור "מבנה הסוגיא ומהלכה"), נראה שמדובר בבני דור אחד המפרים זה את זה בתורתם, ומקשים זה על זה.²³

תהלה לדוד

כך גם בכל כתבי היד, ובאמת נראה שהנוהג לסמוך את הפסוקים "אשרי יושבי ביתך..." (תהלים פד ה) ו"אשרי העם שככה לו..." (תהלים קמד טו), הפסוק האחרון של המזמור הקודם לתהלה לדוד) לפני התהלה לדוד בשעת התפילה, הוא בתר-תלמודי. הוא מוזכר לראשונה בסידורים של הגאונים.²⁴

18 עדות נוספת לזיהוי זה, שאמנם אינו מופיע במקורות: רפאל בא לרפא את אברהם ממילתו (יומא לו ע"א), ואליהו מזוהה בתקופה המאוחרת עם "מלאך הברית".

19 השווה במיוחד תפקידו של רפאל בטוביה פרק ה (הוא מציע עצמו כשכיר לטוביה) עם תפקידו של אליהו בסיפור שבזמר למוצאי שבת "איש חסיד היה" (ומקבילות, ראה ילניק, בית המדרש ה, עמ' 140 ואילך).

20 אני מודה למור" ש"י פרידמן שהסב את תשומת לבי לדוגמה זו.

21 לעניין זה השווה גם בבא קמא ס ע"ב.

22 ואין כל קושי בכך שר' יהודה/יודן מצטט בבראשית רבה ממי שקדם לו בשני דורות. יצוין שממרא של רבי אלעזר בר אבינא מובאת בדפוס יבמות סג ע"א במסגרת קובץ של מימרות רבי אלעזר [בן פדת]! ובכתב יד אוקספורד שם: "רבי אלעזר", ובכתב יד מינכן: "ר' אלעזר בר", דהיינו: בריבי, בן הרב (הצעת מור" ש"י פרידמן, וראה מאמרו "בריבי" [טרם פורסם]), וראה עוד הערת מסורת הש"ס על אתר. ואפשר שיש בכך רמז לכך שהם היו בני דור אחד.

23 ושם נוסח הדפוס "רבי אלעזר אמר רבי אבינא" נועד לפתור בעייה זו גופה: גרסן אחד חשב שרבי אלעזר בר אבינא חי אחרי רבי יוחנן, וכדי להתאים את הסוגיא לכרונולוגיה הגיה "רבי אלעזר אמר רבי אבינא", כשהכוונה לרבי אלעזר בן פדת שמצטט אמורא לא ידוע בשם רבי אבינא.

24 ראה סידור רב סעדיה גאון, בסידור רב עמרם גאון מהדורת גולדשמידט, מודפסת התוספת של פסוקי "אשרי" באות קטנה, מה שמצביע על גירסא לא מוכחת.

כיצד התפתח נהוג זה, להוסיף פסוקי "אשרי" בראש המזמור? הפסוק האחרון של מזמור קמד הוא "אשרי העם שככה לו, אשרי העם שה' אלהיו", וקרוב לומר שתחילה פתחו בתפילה בפסוק הזה. ומכיוון שכתוב "ככה לו", וכעת בתפילה ההקשר של מזמור קמד חסר, הוסיפו לפני כן את הפסוק "אשרי יושבי ביתך עוד יהללך סלה", כלומר: אשרי אלו המתפללים בבית הכנסת, אשרי העם שככה לו: שה' אלהיו. ולכך יש לצרף גם את הסיבות האפשריות הבאות, בבחינת זה וזה גרס: (1) לעיל רמזנו שאולי הוסיפו את הפסוק "אשרי יושבי ביתך עוד יהללך סלה" בעקבות דרשת רבי יהושע בן לוי בבבלי סנהדרין צא ע"ב, הדומה לדברי

שלוש פעמים

כך גם בכתבי היד פירנצה ומינכן, אבל כתבי היד אוקספורד ופריז אינם גורסים "שלוש פעמים". נראה שמדובר בתוספת שנוספה בעקבות המנהג לומר אשרי שלוש פעמים ביום. עלינו להניח שמנהג זה התפתח באופן עצמאי, ללא קשר לנאמר כאן.²⁵

[3] אילימא משום דאתיא באלף בית

אקרוסטיכונים מצאנו גם במזמורים ט-י, כה, לד, לו, קיא וקיב, וכן בנחום א; משלי לא; ובאיכה א, ב, ג ו-ד. סגולות האקרוסטיכון מוזכרות רק פעם אחת נוספת בספרות חז"ל. באיכה רבה א נאמר:

למה נאמרה מגילות קינות באל"ף בי"ת? כדי שיהיו נגרסין בפי המקוננים. דבר אחר: אני אמרתי לברכם מאל"ף ועד תי"ו, דכתיב: "אם בחוקתי תלכו" (ויקרא כו ג) עד "קוממיות" (שם יג), והם סרחו ולקו מאל"ף עד תי"ו.

שם מצדיקים את השימוש באקרוסטיכון מבחינה תועלתית ומבחינה מדרשית, ואילו כאן מניחים שהאקרוסטיכון כשלעצמו יש לו סגולות. נראה שבעל הסוגיא שלנו ראה באקרוסטיכון פסגת היופי, בעוד שהדרשן באיכה רבה ראה בו נוסחה מלאכותית, המגבילה את המשורר, ולכן דורשת הצדקה. המשך לגישות אלה מצאנו בפירושיהם של חוקרי המקרא בעת החדשה למזמור קמה: יש הרואים בו תרגיל כתיבה בבית הספר, משום שהאקרוסטיכון פוגם בערכו כמזמור פולחני אמיתי.²⁶ מיטשל דהוד קובע לעומת זאת ש"הדגם האקרוסטי לא הכשיל את הליריות של בעל המזמור, כי התהלה שופעת מקוריות וחום רגשי".²⁷

דאתיא בתמניא אפיין

כתב יד אוקספורד גורס "בתמניא אלפיין", כלומר: בתמניא אלפא ביתיין. גירסא זו נראית משנית. "תמניא אפיין" פירושו פי שמונה. והשווה הביטוי המקראי "מנה אחת אפים" (שמואל א א ה).

[5] משום דאית ביה פותח את ירך

מפתיע שבעל הסוגיא בחר דווקא בפסוק זה, שעניינו חיי שעה, כנימוק להיות מזמור קמה סגולה לחיי עולם הבא דווקא. ולא עוד, אלא שעניין דאגתו של הקב"ה לפרנסת העולם מופיע לא רק כאן ובהלל הגדול, אלא במזמורים רבים. אך בצדק העירו חוקרי מזמור קמה שרוב הביטויים בו הם "נוסחאיים",²⁸ ואילו פסוק זה בולט בהציגו דימוי מקורי. ונראה שבעל הסוגיא תפס את

רבי אלעזר בר אבינא כאן: "זאמר רבי יהושע בן לוי: כל האומר שירה בעולם הזה זוכה ואומרה לעולם הבא, שנאמר: אשרי יושבי ביתך עוד יהלוך סלה." כלומר, גם רבי אלעזר בר אבינא וגם רבי יהושע בן לוי הבטיחו עולם הבא למהללי ה' כל יום, ולכן מן הראוי להצמיד את הפסוק של רבי יהושע בן לוי לתהילה הסגולית של רבי אלעזר בר אבינא. (2) לדעת רבי יוחנן, כל מזמור חביב נפתח באשרי, ולפי הסוגיא שלנו, אין מזמור חביב כמזמור קמה הן מבחינת הצורה הן מבחינת התכנים. אמנם רבי יוחנן ציין מפורשות בסוגיין, לפי השחזור שלנו, שמזמור זה אינו פותח באשרי משום שיש בו רמז למפלת שונאי ישראל, אך נראה שבכל זאת היו אלו שרצו לפותחו באשרי, בעקבות דברי רבי יוחנן. ובעקבות המנהג, התפרשו דברי רבי יוחנן בעניין אחר. ראה ד' שפרבר, מנהגי ישראל א, עמ' קלח-קלט, הערה 4, וציונים שם.

25 ראה דברי פ"א מונך ופ' קריזמן, המובאים בפירושו של אלן לספר תהלים (Word Bible Commentary), כרך ג, עמ' 297, וציונים שם. מונך אף קובע שלא ייתכן שמזמור זה ומזמורים אלפבתיים אחרים שימשו בפולחן משום שהם "נוסחאיים" מדי, וייחס את המזמור לתרגיל בבית הספר.

26 מ' דהוד בפירושו לתהלים (Anchor Bible), כרך ג, עמ' 335.

27 ראה עמדת מונך המובאת בהערה 26 לעיל, והמובאה מדברי פ' קריזמן אצל ה' קראוס, בפירושו לתהלים (מהדורה אנגלית), כרך ב, עמ' 547.

הפסוק הזה כפסוק ה"מקורי" ביותר במזמור, הכתוב בצורה ציורית ויפה, אך ציין שגם בנושא זה נאמרו פסוקים ציוריים אחרים, כגון "נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו" שבהלל הגדול. יצוין שבתענית ב"ב ובמקומות אחרים²⁹ משמש הפסוק האנתרופומורפי "פותח את ידך" הוכחה לכך שענייני פרנסה מטופלים ישירות על ידי הקב"ה, ולא על ידי מלאך או שליח.

[8] מפני שיש בה מפלתן של שונאי ישראל

ראה לעיל, במבנה הסוגיא ומהלכה, שם הצענו שהתייחסותו המקורית של רבי יוחנן היתה לפסוק "שומר ה' את כל אוהביו ואת כל הרשעים ישמיד", אשר בו ישנה מפלתן של שונאי ישראל ממש, אך בסוגיא במתכונתה הנוכחית מדובר ב"תולה קללתו באחרים". בכתב יד פירנצה מצאנו לשון סגני נהור במקום תולה קללתו באחרים: "מפני שנאמרה בו ברכה לישראל במקום אחר". המקום האחר הוא עמוס ה' ב, והגרסן הוסיף מילים אלו בכדי שלא נטעה לפרש ש"נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל" הוא הפסוק החסר במזמור קמה. וכיוצא בזה בגירסת כתב יד פריז: "מפני שנאמרה בו תקלה לשונאיהן של ישראל במקום אחר".

[10] אמר רב נחמן בר יצחק: אפילו הכי, חזר דוד וסמכן ברוח הקדש

ראה לעיל במדור "מבנה הסוגיא ומהלכה". הן התירוץ במערבא הן דברי רב נחמן בר יצחק נועדו להקהות את ההחלטיות והסופיות שבקביעה "נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל", ולתרץ את הסתירה בין קביעה מוחלטת זו לבין המשך דברי עמוס שם. גם לפי פשוטו דורש הפסוק בעמוס ה' ב "תירוץ", שהרי סמוך לאחר מכן נאמר "כה אמר ה' דרשוני וחיו... דרשו את ה' וחיו פן יצלח כאש בית יוסף..." (ה ד-ו). במערבא פירשו שהכוונה מלכתחילה היא: "קום בתולת ישראל", ואילו רב נחמן בר יצחק תירץ, שלמרות דברי עמוס כבר הבטיח דוד שכל הנופלים נסמכים על ידי הקב"ה, אפילו אלה שלגביהם נאמר "לא תוסיף קום". ואף על פי כן, התירוץ במערבא אינו פשוטו של מקרא, כפי שעולה מן ההקשר:

שמעו את הדבר הזה אשר אנכי נשא עליכם קינה בית ישראל. נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל נטשה על אדמתה אין מקימה. כי כה אמר אדני ה' העיר היצאת אלף תשאיר מאה והיוצאת מאה תשאיר עשרה לבית ישראל. (עמוס ה א-ג)

וראה בפירושים למקרא על אתר.³⁰

וסמכן

כך ברוב כתבי היד, כשהכוונה היא ל"שונאיהן של ישראל" (כלומר: "ישראל") הנ"ל. כתב יד אוקספורד גורס "וסמכה", כשהכוונה לבתולת ישראל. ונראה שזוהי הגירסא המקורית של המימרא בהקשרה המקורי. ראה לעיל, מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה".

29 בראשית רבה צו ג, ומקבילות. ראה מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 1245, וציונים שם בהערות.
30 ראה סיכום המחקר בפירושו של ש' פאול לעמוס (סדרת Hermeneia), עמ' 161-162, וציונים שם.

[13] אחד מן השרים... אחד מן השרפים

דומה שרבי יוחנן, ובעקבותיו רבי אלעזר בר אבינא, פירשו "אחד (מן)" במובן "המיוחד שב..." כדרכם של חז"ל בכמה מקומות.³¹